

Məhərrəm Tahir oğlu Vəliyev⁵⁵

HAMİDİN “SEYFƏLMÜLÜK” POEMASINDA EPİZODİK QADIN OBRAZLARI

Azərbaycan epik şerinin inkişafında özünəməxsus xüsusiyyətləri olan əsərlərdən biri də Hamidin “Seyfəlmülük” poemasıdır. Əsərin mövzu mənbəyi ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı olsa da, bu süjet türk xalqlarının folkloruna daxil olmuş və bu mövzuda istər nəzm, istərsə də nəsrə nağıl və əfsanələr yaranmışdır. XVIII əsrdə Hamid Azərbaycanda populyar olan süjetdən faydalanaraq əsəri qələmə almışdır. Qeyd edək ki, bu əsər ədəbiyyatşünaslıqda geniş təhlil obyektı olmamışdır. Görkəmli alim H.Araslı “XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında şairin yaradıcılığı barəsində yığcam məlumat verərək yazmışdır: “XVIII əsrdə yaşamış “Hamidi” təxəllüslü şairin doğulduğu il və yer məlum deyildir. O, məşhur “Min bir gecə nağılları”ndan olan “Seyfəl-Mülük” mövzusunun nəzmə çəkib bir dastan halına salmışdır... Şair əsərin məzmununu “Min bir gecə” tərcümələrindən eynilə götürmüş, hətta tərcümədə olduğu kimi qəhrəmanın dilindən rübailər də yazmışdır” (1, s. 228-239).

Alimin verdiyi bu məlumatlar dövr və zaman baxımından dəyərlidir. Lakin göründüyü kimi, Həmid müəllim nədənsə şairin təxəllüsünü “Hamidi” kimi təqdim etmişdir.

Klassik ədəbiyyatımızın tədqiqində H.Araslıdan sonra əvəzsiz xidmətləri olan prof. Ə.Səfərlinin də poemanın öyrənilməsində əməyi xüsusi vurğulanmalıdır. Tədqiqatçı alim poemanı Azərbaycanda ilk dəfə nəşr etdirmiş və XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri” adlı qiymətli monoqrafiyasında əsəri əhatəli və ciddi şəkildə araşdırmış, poemanın ədəbiyyat tariximizdə yerini və əhəmiyyətini təhlilləri ilə sübut etmişdir. Ə.Səfərli poemanın obrazlar aləmini təhlil etmiş, onların xarakterik cəhətlərini göstərmişdir. Alimin təhlilləri daha çox baş qəhrəman ətrafında aparılsa da, prof. Ə.Səfərli poemadakı epizodik qadın obrazlarından da yığcam şəkildə bəhs etmiş, onların fərdi keyfiyyətləri ilə yanaşı, cəmiyyətdə qadınların sərbəst düşüncə və hərəkətlərə sahibliyini dəyərləndirmişdir. Bu mənada, Ə.Səfərli yazırdı: “Seyfəlmülük”də qadın surətlərindən Bədiəcamal və Sərəndib mülkəsi surətləri əxlaqi-mənəfi keyfiyyətləri etibarilə xarakterikdir... Hamidin hər iki qadın qəhrəmanları iradəli, cəsur və mübariz qızlardır, öz sərbəst hərəkət və davranışları ilə nağıl və dastan qəhrəmanlarını xatırladırlar” (4, s. 145-146).

Qeyd edək ki, alim poemada epizodik obrazlardan iki surəti – Məlikə və Bədiəcamal obrazları haqqında qısa və ümumiləşdirmə şəkildə bəhs etmiş, digər qadın surətlərindən bəhs etməmişdir. O, görkəmli alim H.Araslının poemanın müəllifinin “Hamidi” təxəllüslü olması fikrinin səhv olduğunu qabartmamış, sadəcə, əsərdən nümunələr verməklə şairin “Hamid” təxəllüslü olduğunu isbat etmişdir.

Poemanın öyrənilməsində S.İbrahimov və Y.Babayevin də araşdırmaları vardır. Prof. S.İbrahimov əsərin Azərbaycan romantik ədəbiyyatının təkamülündəki rolundan və əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Hamidin “Seyfəlmülük” poeması da özünün poetik məziyyətləri ilə Orta əsrlər ədəbiyyatında yaranan “Yusif və Züleyxa”, “Fələknəmə” kimi dastanları xatırladır” (3, s. 241).

Tədqiqatçı poemanın məzmununun nəsrə təqdim olunmasına üstünlük verməklə, əvəzsiz bir işin öhdəsindən gəlmişdir. Təbii ki, bu tip epik əsərlərin nəsrə çevrilməsi zəhmət və diqqət tələb edən məsuliyyətli bir işdir. Alim əsərin obrazlar aləmini təhlilə cəlb etməmiş, onları araşdırmamışdır.

Hamidin poeması barəsində prof. Y.Babayev də bəhs etmişdir. O, ali məktəblər üçün yazdığı dərslikdə əsərin mövzusu, məzmunu, həmçinin poemada olan obrazlar barəsində yığcam, lakonik söhbət açmış, epizodik surətləri tam təhlil etməmişdir (2, s. 610-612).

Əvvəlki yazılarımızda bildirmişik ki, bədii əsərlərin əksəriyyətində epizodik obrazların təhlilinə geniş yer verilmir, onların əsərlərdə süjet və kompozisiyanın dinamikasında rolu və funksiyasından, həmçinin obrazların dinamik və sabilliyi barəsində ətraflı danışılır. Təbii ki, bu durum epizodik surətlərin araşdırılmasının vacibliyini orta çıxarır. Bu mənada, müraciət etdiyimiz poemada epizodik qadın obrazları ilə bağlı mülahizələrimizi yığcam şəkildə təqdim etməyi vacib bilirik. Belə ki, poemanın bədii mətnində müəllif oxucunu şərti olaraq, bir necə qadın obrazı ilə tanış edir. Əlbəttə ki, digər əsərlərdə olan epizodik obrazlar kimi, bu əsərdə də epizodik surətlər baş qəhrəmanın xarakterinin açılmasına yardımçı olmaqla bərabər, əsərin süjet xəttinin canlı və təsirli olması, eyni zamanda, kompozisiyanın maraqlı qurulmasına xidmət edir. Bu baxımdan, poemada baş qəhrəman olan Seyfəlmülükün qarşılaşdığı qadın obrazlarından biri həbəş sərdarının qızıdır. Məşuqəyə qovuşmaq üçün çətin və əzablı yola çıxan lirik qəhrəmanın adamlarına həbəşlər tərəfindən hücum olur, onlar məğlub olurlar. Əsir alınan Seyfəlmüluku həbəş başçının yanına gətirirlər. Başçı Seyfəlmüluku iki nəfərlə bərabər qızının yanına xidmətə göndərir. Seyfəlmüluku görən sərdarın qızı ona aşiq olur. Ədib həbəş sərdarının qızının xarakterini bəlli etmək məqsədilə əvvəlcə bu obrazın zahirli təsvirini oxucuya tanıtdırır. Həbəş sərdarının qızının çox çirkin və eybəcər olduğunu təqdim etməklə, bu obraz haqqında müəyyən fikir formalaşdırır, haqlı olaraq, “bu qızı görən dəhşət, qorxu hissi yaşayar” – fikri ilə obrazın portretini verir:

Çida kiprik, qulağı fil qulağı,
Qara sığır başı tək burnu vardır.
Dudaqları palandan üstü vardır.
Dişi vardır çürük çömçə nüzumi,
İki əmzəkləri neft tulumu (5, s. 61).

Bu zahirli görkəmə malik olan həbəş qızı Seyfəlmüluka “canımın püştü-pənahi” söyləsə də, “yeddi başlı

⁵⁵ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.Bakı Dövlət Universiteti

əjdəhaya bənzəyən” qızı Seyfəlmülükdan müsbət cavab verilmir və nəticədə, həbəş qızı Seyfəlmüluku cəzalandıraraq onu odun daşımağa göndərir. Hamid bununla insanın – həbəş qızının zahiri aləmi ilə daxili aləminin arasında bağlılığı ifadə edir. Həbəş sərdarının qızının eybəcərliyi onun daxili aləminə çökmüşdür. Bu tip insanlar hökm etməyi, hər şeyin onların iradəsi altında olmasını istəyən insanlardır. Çünki onlar zahiri qüsurlarının qarşılığını zalım olmaqları ilə ifadə edənəldir. Qeyd edək ki, mətn içərisində olan epizodik qadın surətləri arasında portreti yaradılan yalnız bu surətdir. Mətnin təhlilində digər obrazların bu cür təsvirinə təsadüf olunmur. Hamid bu epizodik obraz vasitəsi ilə qəhrəmanın eşqinə sadiqliyini və dönməzliyini bir daha nümayiş etdirir.

Əsərdə qadın obrazlarından biri də Məlikə surətidir. Bədii mətnə bu obraza digər qadın obrazlarından daha çox yer ayrılmışdır. Məlikə əsərin süjet xəttinin dinamikasında hadisələrin əsas iştirakçısına çevrilir və əsas obrazlardan biri kimi yadda qalır. Həbəş qızının xidmətindən yaxa qurtarıb qaçan lirik qəhrəman qayıqla gəlib bir sahilə çıxır və orada yatmış bir qızla rastlaşır. Seyfəlmülük qızın başına gələn əhvalatları öyrənir. Müəllif Məlikəni oxucuya obrazın öz nitqi ilə təqdim edir. Məlikə baş vermiş hadisəni belə nəql edir:

Dedi qız: Mən Sərəndib şah qızıyam,
Atamın, anamın dildə sözüyəm.
Hacətgahda hovuz üstə gəzərkən,
Görüb bir şey aql başdan gedərkən,
Gözüm açdım özümü munda gördüm,
Günü gündən füzuntər oldu dərdim (5, s. 63).

Məlikə sözüne davam edərək onu divlər şahının oğlunun qaçırdığını və ona aşiq olduğunu bildirir. Hamid Məlikə obrazının təsvirindən, onun gözəlliyindən ətraflı söhbət açmır, yalnız lirik qəhrəmanın qızın otağına daxil olarkən keçirdiyi anı verməklə kifayətlənir. Seyfəlmülük qızın niqabını götürdükdə “bihuş”, üzünü gördükdə isə “məsti-məduhuş” olur. Beləliklə, Hamid daha cox Məlikənin iç dünyasının, mənəvi aləminin zənginliyini oxucuya çatdırır. Onun ağıllı, tədbirli, baş verən hadisələrdən baş çıxarmaq qabiliyyətini, əhvalatlara real münasibətini ön plana çəkir. Seyfəlmülükün köməkliliyi ilə divin əsarətindən qurtulan Məlikə artıq sərbəst və azad həyata qovuşur. Onu bələdan qurtaran Seyfəlmülükla dostluq münasibətlərini davam etdirir. Seyfəlmülük bir pəriyə aşiq olmasından və bu yolda başına gələn bəlalardan, hadisələrdən Məlikəyə bəhs edir. Seyfəlmülükün dərdini anlayan Məlikə məmləkətinə qayıtmaq istəyini bildirməklə yanaşı, onun da dərdinə əlac olacağını söyləyir. Məlikə körpə olduğu zaman baş vermiş dəyərli və əhəmiyyətli bir olayı Seyfəlmülükə danışır. Ədib Məlikənin dili ilə Seyfəlmülükün aşiq olduğu məşuqənin pəri olduğunu yenidən təsdiqləyir. Məlikə Bədiəlcəmalıya süd qardaş olduğunu bildirir:

Adım Əsman pəri deyib yerimiş.
O mənə süd veripdi ol zamanda,
Anam da onun qızını qucağında.
Anam ilə dəxi qızqardaş olmuş (5, s. 65).

Məlikə vətəninə qayıtdığı zaman Bədiəlcəmalın yerini ona göstərəcəyini əminliklə ona söyləyir. Poemanın bu hissəsində, istərsə də digər bölmələrində Məlikə obrazı bütün güyünlərin açarı funksiyasını rolunu oynayır. Seyfəlmülükün yuxusunu yozur, onun yuxuda gördüyü iki çırağın anlamını “iki yerdə muradına hasil olacağına” işarə kimi dəyərləndirir. Təbii ki, lirik qəhrəman əvvəl dostu Səidi tapır, daha sonra sevgisinə qovuşur. Məlikə dinamik obraz olaraq hadisələrin mərkəzində dayanır. Məlikə Seyfəlmülükə köməklik etkəklə bərabər, gələcək taleyinə də biganə qalır. Həyatın bütün şirinliyini və acısını görən Məlikə Seyfəlmülükün etibarlı dostu Səidə aşiq olur. O, Səidin təmiz, saf, ləyaqətli bir insan olduğunu duyur və hiss edir. Məlikə Seyfəlmülükə Bədiəlcəmalın görüşməsi üçün bütün məsələləri həll edir. Günlərin birində Bədiəlcəmalı saraya dəvət etməklə hadisələrin sonrakı inkişafına zəmin yaradır və bu dəvət barəsində lirik qəhrəmana əvvəlcədən xəbər verir. Bu müsbət xarakter və keyfiyyətlərə sahib olan Məlikə obrazı oxucu tərəfindən sevilir, sayğı ilə yad edilir.

Poemada məşuqə obrazı kimi təqdim olunan əsas surət Bədiəlcəmalıdır. Hamid əsərin əvvəlində bu obrazı oxucu ilə qiyabi tanış edir. Belə ki, on iki yaşında dostu Səidlə uğurlu ova gedən Seyfəlmülükə atası xəzinədən bir qiymətli xalat hədiyyə edir. Xalata açan Seyfəlmülük orada bir şəkil görür, huşunu itirir, o andan aşiq olur, günləri “ah-əfğan”la keçir. Poemanın sonrakı hissələrində bu pəri surətinin Siyasən şahının qızı Bədiəlcəmalın rəsmi olduğu bəlli olur. Bədii mətnədən göründüyü kimi, müəllif məşuqə obrazının gözəlliyini təsvir etmir, ondan ətraflı söhbət açmır, sələf və xələflərindən fərqli yol tutur, onu oxucuya Seyfəlmülükün dili ilə pəri kimi təqdim etməklə kifayətlənir:

Dedi Xələtdə pəri surətinə,
Düşüpdür cismü canım heyratına (5, s. 56).

Hamid əsərin sonlarında Bədiəlcəmalı obrazına aktivlik verir. Əsər boyu statik durumda olan bu surət son hissələrdə hadisələrin əsas iştirakçısına çevrilir. Məlikənin dəvətilə saraya gələn, baş verən əhvalat və hadisələrə etinasız qala bilməyən Bədiəlcəmalı Seyfəlmülükün qəhrəmanlığını dəyərləndirir. Bununla da ədib Bədiəlcəmalın incə, zərif duyğulara sahib olmasını təqdim etməklə, onun oxucu tərəfindən rəğbətlə sevilməsinə təmin edir.

Bədiəlcəmalın getdi ixtiyarın,
Kəsildi taqəti, səbri, qərarı.
Bu haldan olmadı bir kimsə agah,
Çıxardı ərsə hər dəm dudlu ah (5, s. 71).

Seyfəlmülükə aşiq olan Bədiəlcəmalı bunu hər kəsdən gizli saxlamaq istəsə də, eşq alovu onu yandırır. Məlikə ilə birlikdə yuxuya gedən Bədiəlcəmalın eşqi “əfzun” olur, səhərə kimi səbrini toplaya bilmir, gecə ikən

qəhrəmanın çadırının yırtığından ona tamaşa eləyir və oradaca huşunu itirir. Seyfəlmülük səhər çadırın yanında özündən gedən Bədiəcamalı görür, onun başını dizinə qoyur. Məşuqə ayılında başını aşıq olduğu qəhrəmanın dizində görür, hər iki aşıq bir-birinə sarmaşırlar. Bu surət digər poemalarda rast gəldiyimiz məşuqə obrazlarından fərqlidir. O, gələcək taleyini düşünür, aşıqla qovuşması üçün məşvərət edir, adət və ənənəyə uyğun olan optimal yol axtarır və müəyyən edir, Seyfəlmülük qovuşması üçün Sərəndib şahın elçiliyini məqbul hesab edir:

Sərəndib şah elçi getsin babama,
O da ərz eyləsə bir kəz atama.
Olar çıxmaz sözündən hər birinin,
Gəlir lütf ilə başa ol kərimin (5, s. 72).

Hamid epizodik obrazların taleyini nikbin sonluqla bitirir. Məlikə və Bədiəcamal ailə qurur, xoşbəxt həyat sürürlər. Prof. Ə.Səfərlı Bədiəcamal surətini təhlil zamanı haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir: “Bədiəcamal Leyli kimi ağlayıb sızlamır, bir büt kimi hərəmsərəda qərar tutmur, çünki onun yaşadığı cəmiyyətdə insan müəyyən mənada sərbəstdir. Bu zamanədə qadın-qız ata-ana qarşısında ədəb-nəzakət qorumaqla bərabər, öz talelərini də özləri həll etmək iqtidarına malikdir” (4, s. 146).

Poemada sabit, yəni dinamik olmayan ana obrazlarına da rast gəlirik. Bu surətlər övladları ilə bağlı baş vermiş hər hansı hadisələrdə passiv formada iştirak etməklə, ana sevgisini, sevincini, həyəcanını ifadə edirlər. Bu epizodik surətlər lirik qəhrəmanın, Məlikə və Bədiəcamalın analardır. Hamid əsərdə bu surətlər vasitəsilə təsvir və təqdim etdiyi hadisələrin, əhvalatların canlı, təsirli və inandırıcı olmasını təqdim etməklə bərabər, oxucuya emosional təsir etmək məqsədini sənətkarlıqla bacarmışdır.

Son olaraq qeyd edək ki, bədii əsərlərdə epizodik obrazları təhlil edilməsi müasir ədəbiyyatşünaslıq baxımından aktualdır və ciddi şəkildə araşdırılmasına etiyac olan bir mövzudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1956.
2. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər), Bakı, 2014.
3. İbrahimov S. Orta əsrlər Azərbaycan romantik ədəbiyyatı, Bakı, 2014.
4. Səfərlı Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri, Bakı, 1982.
5. Şirvani M. Qisseyi-Şirzad, Hamid. Seyfəlmülük, Bakı, 1985.

Açar sözlər: Seyfəlmülük, epik şeir, epizodik obraz, dinamik, statik, eşq, əxlaq

Keywords: Seyfalmuluk, epic poem, episodic image, dynamic, static, love, morality

Xülasə

Məqalədə XVIII əsr Azərbaycan şairi Hamidin Seyfəlmülük əsərinin ədəbiyyat tarixindəki əhəmiyyəti vurğulanmış, poemanın öyrənilməsində xidməti olan tədqiqatçıların əsərlərinə müraciət olunmuş, onların fikir və mülahizələrinə münasibət bildirilmişdir. Əsərin araşdırmalarda ətraflı tədqiq edilməyən epizodik qadın obrazları ilk dəfə ayrılıqda təhlilə cəlb edilmişdir. Həbəş qızı, Məlikə, Bədiəcamal, ana obrazlarının hər biri şərh edilmiş, epizodik qadın surətlərinin əsərin süjet xəttinin dinamikasında rolu müəyyənləşdirilmiş, obrazların fərdi məziyyətləri poemadan verilən nümunələrlə izah edilmişdir.

EPISODIC WOMEN'S IMAGES IN HAMID'S POEM "SEYFALMULUK"

Summary

The article emphasizes the importance of the work of the 18th century Azerbaijani poet Hamidin Seyfalmuluk in the history of literature, refers to the works of researchers who have contributed to the study of the poem, and expresses their views and opinions. Episodic female images of the work, which have not been studied in detail in the studies, are analyzed separately for the first time. Each of the images of Habash gizi, Malika, Badialcamal, and mother is commented on, the role of episodic female images in the dynamics of the plot line of the work is determined, and the individual merits of the images are explained with examples from the poem.